

Sexualupplysning som mänsklig rättighet

Reflexioner kring utvecklingen av internationell familjeplaneringsideologi

Thorsten Sjövall

Internationell familjeplanering är en fråga om kunskap — en allmän uppslutning kring den oinskränkta rätten till sexualkunskap. Då räcker det inte med teknisk instruktion om preventivåtgärder. En verksam sexualupplysning måste bygga på aktiv medverkan hos mottagaren och kunskaperna måste införlivas med ett personligt värdesystem. Insikten om detta är det viktigaste som hänt på senare år inom internationell familjeplaneringsideologi, skriver Thorsten Sjövall, psykoanalytiker, sedan många år engagerad i internationellt familjeplaneringsarbete.

Idén om mänskliga rättigheter

Omedelbart efter andra världskriget och med dess ohyggligheter i färskt minne föddes tanken att proklamera ett antal etiska riktlinjer för människors villkor. De skulle vara så formulerade att de hade utsikt att vinna allmän internationell anslutning i princip och i sinom tid kunna omsättas i praktiken.

Detta ledde till Förenta Nationernas deklaration om de mänskliga rättigheterna 1948. Den beskrevs och antogs av generalförsamlingen som "en allmän målsättning för alla folk och alla nationer". Deklarationen är inte bindande för något land, men den har vid olika tillfällen föreslagits bli det, bl. a. i den europeiska konventionen om mänskliga rättigheter av 1950 och Förenta Nationernas konvention om civila och politiska rättigheter av 1966.

År 1952 grundades den internationella federationen för föräldraskapsplanering, IPPF, av åtta nationer, däribland Sverige. Den består av oberoende och frivilligt anslutna privata medlemsorganisationer, en i varje land. I sin stadga inför-

de federationen en målsättningsklausul enligt vilken *kunskap om planerat föräldraskap* bör betraktas som en fundamental mänsklig rättighet.

Denna klausul fick 1968 ett mer officiellt stöd. Då gjordes uttalandet att "par har en grundläggande mänsklig rätt att fritt och med ansvar bestämma antalet barn de önskar och de tidpunkter vid vilka de önskar dem, liksom att erhålla erforderlig information och upplysning om hur detta kan genomföras". Denna deklaration undertecknades av ett trettiotal statsöverhuvuden.

År 1973 kunde deklarationen om de mänskliga rättigheterna fira 25-årsjubileum. Evenemanget gav inget större genljud i världen eftersom hela detta kapitel av mänskliga ambitioner kan låta sig avfärdas som from men till intet förpliktande retorik. Personligen tror jag dock att detta är att ta alltför lättvindigt och samtidigt alltför pessimistiskt på saken.

Jag grundar den uppfattningen på erfarenheter vunna genom att på nära håll ha bevittnat framväxandet av internationell familjeplanering från praktiskt taget ingenting till en ganska framträdande plats i den allmänna utvecklingsdebatten och bistandsverksamheten. Vägen var och förblir visserligen krånglig och slingrig men den har idag en kurs med förvånansvärt starka humanitära och radikala inslag. En internationellt så utomordentligt känsloladdad och kontroversiell fråga som systematisk och demokratiserad sexualupplysning har en viss utsikt att beredas plats bland accepterade mänskliga rättigheter i FN-deklarationens anda.

~~~~~  
*Kunskap om planerat föräldraskap bör betraktas som en fundamental mänsklig rättighet.*  
~~~~~

Rätten till kunskap och upplysning

Deklarationen om mänskliga rättigheter specificerar rätten till tanke- och yttrandefrihet, till utbildning och till delaktighet i vetenskapens landvinningar, allt givetvis viktigt för främjande av en allmän, på insikt och frivillighet grundad fertilitetskontroll.

Få människor torde opponera sig mot den principiella rätten till kunskap. När det gäller sexualkunskap görs dock undantag i vitt utbredda traditioner. Vissa gruppers rätt till sådan bestrides. För tex barn och ungdom uppfattas då sexualkunskap som både opåkallad och skadlig. Detta sammanhänger bland annat med att sexualiteten står i nära relation till och ofta rättfärdigas med fortplantningsfunktionen.

I kristen tradition föreligger dessutom Genesis' lära om "syndafallet" och om vådan av att äta från kunskapens träd, varvid "kunskapen" av något dunkla skäl gärna har uttolkats som blott och bort sexualkunskap. Detta har i sin tur bidragit till den ödesdigra attityden att begreppet moral begränsas till att gälla främst sexualmoral.

I andra religioner utövar kanske föreställningar om mans- och kvinnorollen, återigen mot bakgrunden av fortplantningsfunktionen, ett återhållande inflytande.

Utbredd tveksamhet synes också råda om de breda massornas rätt till sexualupplysning, ofta som följd av en oklar fruktan för att släppa loss farliga krafter. Vår svenska sexualupplysningspionjär Elise Ottesen-Jensen brukade berätta att en av de frågor som ledde henne till hennes livsgärning var: Hur bär sig de rika åt för att inte få så många barn?

I mitten på 30-talet skrev den amerikanske läkaren Norman Himes en diger klassiker i sexualkunskap med titeln "Medical History of Contraception". Han påpekade där att dokument om mänskliga samhällsformer redan från äldsta tid kan berätta om åtgärder mot oönskad avkomma. Sådana åtgärder har i kronologisk ordning varit barnamord, abort, diverse variationer i själva samlagsbeteendet (bl a avbrutet samlag), barriärmetoder (tex kondom och pessar), sterilisering, ke-

miska medel av hormontyp och slutligen livmoderlinlägg.

Samtliga dessa metoder praktiseras än i dag på olika håll i världen, men med starkt varierande geografisk fördelning. Med undantag av de två första förutsätter deras tillämpning någon kunskap om fortplantningsfunktionernas mekanism. Det föreligger idag en klar strävan världen över att främja en förskjutning mot metoder som förutsätter sådan kunskap hos de direkt berörda.

Att metoden abort, som inte kräver sådan kunskap, för närvarande är i utveckling mot tilltagande officiellt erkännande kan då synas paradoxalt. Detta måste ses mot bakgrunden av en ambition att motverka uppkomsten av oplanerade nödsituationer, där människor drivs till kriminaliserade handlingar. Genom normativa eftergifter i kombination med intensifierad kunskapsförmedling vill man undvika detta.

Huvudtesen i Himes' bok är att den faktor som mest har bidragit till en humanisering av den allmänna inställningen till oönskade graviditeter är *kunskapens demokratisering*. Denna uppfattning har på det hela taget vunnit starkt ökad anslutning sedan Himes skrev sin bok. En av de viktigaste erfarenheter man gjort är emellertid att enbart kunskaper inte är tillfyllest.

För att något klargöra detta vill jag göra följande semantiska distinktioner:

I ordet *instruktion* inlägger jag betydelsen av en process varigenom en aktiv instruktör förmedlar *vetskap* om rena fakta till en väsentligen passiv mottagare.

Med ordet *upplysning* menar jag en process, speciellt i betydelsen sexualupplysning, varigenom därutöver också någon grad av *insikt* väckes hos mottagaren. Den "upplyste" kommer därvid att engageras i en aktiv medverkan, som kanske bäst kan beskrivas som ett införlivande av erhållna faktakunskaper med ett personligt värdesystem.

Ett annat sätt att säga detta är att *instruktion* *inskränker sig till faktaförmedling* medan *upplysning* dessutom avser prövning av väsentligen *känslö- och kulturbestämda attityder*.

Om förhållandet mellan *vetskap* och *insikt*, mellan *känedom* och *övertygelse*, är naturligtvis

.....
Instruktion är faktaförmedling, medan upplysning också rymmer prövning av känslöbestämda och kulturbestämda attityder.
.....

mycket att säga som inte kan rymmas inom ramen för denna framställning. Det ska bara understrykas att "insikt" i här angiven betydelse förutsätter och måste föregås av kunskapsförvärvande. "Upplysning" innebär vidare ett *hänsynstagande* till adressatens värderingar och en *vädjan* om dennes aktiva medverkan. Detta är inte fallet med "instruktion". Slutligen är det uppenbart att i ju högre grad ett givet faktamaterial är kringvävt och överbyggt med värderingar, desto större utrymme måste beredas åt upplysning (utöver instruktion) om man vill uppnå en process som leder till förändringar. Ett genombrott av denna insikt bland dem som arbetar inom detta fält är det viktigaste som hänt på senare år inom internationell familjeplaneringsideologi.

Därmed är också den närmast liggande ideologiska arbetsuppgiften definierad. Det gäller i första hand att verka för en allmän uppslutning kring den oinskränkta rätten till sexualkunskap. I den utsträckning detta kan uppnås har man knappast att vänta någon *ideologisk* opposition mot en utformning och utbyggnad av sådan kunskapsförmedling på det sätt som här har beskrivits som sexualupplysning. Däremot kan man vänta invändningar av annat slag, framför allt att tid och resurser i form av kompetent personal saknas. Mot detta kan dock hävdas att det gäller att främja ett visst ideologiskt klimat och en viss människosyn hos tongivande grupper på ort och ställe, mer än att ställa s k expertis till förfogande, i synnerhet västerländsk expertis till de fattiga länderna. I ljuset av senare tiders humanitära strömningar ter sig detta inte ouppnåeligt.

Ett historiskt perspektiv

Under decennierna närmast kring sekelskiftet började några kvinnor oberoende av varandra och på vitt skilda platser inom den västerländska kulturkretsen en systematisk verksamhet som fick nam-

net *födelsekontroll*. Den sökte främst kontakt med hjälpbehövande kvinnor och betjänade sig huvudsakligen av olika barriärmetoder. Dessa började vid den tiden motsvara rimliga anspråk på kvalitet. Pionjärvinnorna, som rönt starkt officiellt motstånd av skäl som angavs som moraliska, drevs av klart humanitära ambitioner. De fick emellertid stöd av de s k neomalthusianerna, som hörsammat sin lärofaders vittsyftande varningar för en annalkande världskatastrof på grund av ett tilltagande gap mellan en växande mänsklighet och jordens ändliga resurser. Neomalthusianerna mötte på den tiden knappast större officiell respekt än pionjärerna, som arbetade för mera individcentrerade välfärdsåtgärder på detta område. Men de såg sin chans att ersätta lärofaderns verklighetsfrämmande föreskrift om sexuell avhållsamhet med modern antikonception. Denna tidiga pakt mellan välfärdsaspekter på det s k mikroplanet och demografiska aspekter på makroplanet kom att få sin speciella betydelse genom att de senare under ett skede (som nu förhoppningsvis håller på att avslutas) hotade att helt ta loven av de förra.

Under 30-talet fann pionjärerna för födelsekontroll ökad anslutning från läkarhåll. Ungefär samtidigt fick verksamheten en mjukare benämning, nämligen *familjeplanering*. Ord har sin betydelse och denna terminologiska förändring, som på kort tid helt slog igenom, innebar bland annat att dörren nu öppnades för den manliga hälften av släktet. Vidare varslades en anknytning till expanderande humanistiska discipliner, t ex antropologi och sociologi.

När IPPF senare grundades och namngavs kom termen *föräldraskapsplanering*. Den har bestämda fördelar utan att egentligen förlora något av vad som vunnits med "familjeplanering". Främst genom att den inte begränsar verksamheten till familjeinstitutionen inom vilken hithörande problem trots allt ofta är mindre förödande än utanför. Den har emellertid vunnit föga gehör, bland annat därför att den svårligen låter sig översättas adekvat till många språk.

Personligen vill jag dock gärna se denna terminologiska förändring som ett av flera uttryck för

en växande humanitär ideologi på bekostnad av krass "vetenskaplighet".

I det avseendet medförde 60-talet något av ett bakslag. Inte minst tack vare IPPF, som under perioden fördubblade sitt medlemsantal från omkring 30 till omkring 60 och som erhöll konsultativt status på flera av FN:s specialorgan, kom detta decennium att markera genombrottet för ett världsmedvetande om det globala befolkningsproblemet. Malthus' teorier kom till heders för första gången i historien, och från den västliga världen propagerades ivrigt för familjeplanering som den bästa eller rentav den enda rationella metoden att komma tillrätta med den ohämmade och ödesdigra befolkningstillväxten.

Det socialistiska blocket tog dock bestämt avstånd från varje form av "malthusianism" och förnekade på det hela taget befolkningsproblemets existens. I den trots allt gemensamma, rent humanitära kampen mot oönskade graviditeter började västblocket i den antikonceptionella änden, ofta med starkt framhävande av att detta var det självklara alternativet till de under alla omständigheter förkastliga aborterna. Östblocket å sin sida började med aborter och tenderade att avfärda antikonception som ett borgerligt påfund i prästen Malthus' anda, samtidigt som man med sin abortverksamhet tillämpade en metod som småningom visade sig vara den i särklass effektivaste för uppnående av sänkta födelsetal i stor skala. Man råkade alltså där långt överträffa antikonceptionisterna i förverkligande av nymalthusianska syften. Japan intog en egendomlig särställning genom att tillämpa abortmetoden i enorm skala samtidigt som man officiellt tog avstånd från både hormonella antikonceptionsmedel och livmoderinlägg.

Förbistringen på världsscenen var således stor, hela frågan oåterkalleligen politiserad, och IPPF anklagades, delvis på grund av innehållet och tendensen i sina publikationer, för att gå "nykolonialismens" ärenden genom att inrikta sig på enbart befolkningskontroll i de fattiga länderna.

Under förra delen av 60-talet nådde IPPF höjdpunkten av det skede i utvecklingen som kan betecknas som *den kliniska eran*. Den kännetecknades av uppfattningen att om man bara kunde sörja

för upprättandet av ett tillräckligt antal kliniker för antikonceptionell rådgivning och service inom ett givet område, så skulle såväl omedelbara humanitära som mera långsiktiga demografiska syften effektivt tillgodoses. Denna uppfattning fick ett rent praktiskt stöd av det förhållandet att nya preventivmedel tillkommit vars administration och fortlöpande kontroll ansågs kräva direkta insatser av flerstädes fåtaliga läkare.

Födelsetalet och dess förändringar blev ett mått på vidtagna åtgärders effektivitet. Mätt med detta mått kunde internationell familjeplanering inte uppvisa några triumfer. Röster började höras som menade att individuell frihet och självbestämmanderätt i dessa avseenden, som förblev en obestridd princip i IPPF:s ideologiska program, inte är förenlig med effektiv global befolkningskontroll.

Samtidigt blev man inom IPPF medveten om det faktum att jämförelsevis låga födelsetal hade uppnåtts i många industrialiserade länder utan någon allmänt spridd kunskap om, än mindre tillgång till, gängse preventivmedel. Man nödgades dra slutsatsen att andra faktorer än antikonception här är verksamma. Likaså att hittills förmedlad antikonceptionell kunskap och service i ett antal länder, där detta bedömts som allra mest nödvändigt, inte är tillfyllest.

Vad som ovan kallats den kliniska eran började avlösas av en annan. Där tillmättes problemen kring att nå människor och att skapa motivation i de djupa leden allt större betydelse. Där sköts information och upplysning genom andra kanaler än enbart medicinska och med bistånd av yrkeskategorier utanför de hälsovårdande i förgrunden i arbetsprogrammen.

Den regionala organisationsnivån inom IPPF förstärktes, delvis med tanke på att skapa möjligheter för större hänsynstagande till etniska särdrag i olika delar av världen.

Under hela 60-talet inskränktes verksamheten trots detta till isolerad instruktion i antikonceptionella frågor. En nyvunnen insikt om att enbart vetenskap om tekniskt förfarande faktiskt inte är nog, avsatte tills vidare inga imponerande spår. Tanken att åtminstone initiera ett mera målmedvetet upplysningsarbete från breddade sexologiska

utgångspunkter hotade att helt förkvävas av katastrofinspirerade försök till "crash programmes" i fattiga länder.

Några tendenser under senare år

Den kanske mest betydelsefulla förändringen av världspanoramat på detta område under 70-talet är en mycket påtaglig jämkning mellan ståndpunkterna hos de två stora blocken "abortblocket" respektive "antikonceptionsblocket".

Man kan notera framväxandet av en något vidare målsättning, där man nu åtminstone kan skönja konturerna av vad som utvecklas till en globalt omfattande inställning: en växande upplutning kring den enskildes rätt till kunskap och tjänster, uppfattningen att antikonception bör komma i första rummet men att, i händelse av ett misslyckande därvidlag, möjlighet till av samhället sanktionerad abort bör beredas.

Allt fler länder ansluter sig med andra ord till uppfattningen att den optimala strategin för att angripa de globala problemen kring önskade graviditeter är en kombination av god antikonceptionell service och någon form av legaliserad abort. Det säger sig själv att en sådan politik inte ställer mindre krav på en brett syftande upplysning för att vara i bästa mening humanitär.

Miljökonferensen i Stockholm 1972 erbjöd ett enastående tillfälle att värderingsmässigt ställa kvalitet mot kvantitet. Den ifrågasatte på ett sätt som faktiskt gav genljus i hela världen bruttonationalprodukten som det hittills allenarådande måttet på mänskligt framåtskridande. Kunniga representanter från fattiga länder kom till tals som aldrig förr. Den miljöförstörande effekten av människors antal som sådant bestreds och i stället framhävdes den allt överskuggande betydelsen av sättet att hantera en expanderande teknologi.

På befolkningskonferensen i Bukarest 1974 tillbakavisades med skärpa allt önsketänkande om att internationell familjeplanering i sin hittillsvarande utformning och som isolerad åtgärd skulle kunna lösa det globala befolkningsproblemet. Utvecklingsländernas representanter, som i hög grad satte sin prägel på de officiella förhandlingarna, fick

stort gehör för tanken om brett integrerande utvecklingsprogram där familjeplanering intar en mera blygsam men också mera realistisk roll än i 60-talets propaganda.

Rätten till information och upplysning med hänsynstagande till lokala värderingssystem betonades starkt. Framför allt underströks önskvärdheten av förbättrade villkor och mänskliga rättigheter för kvinnan. Detta är en nödvändig förutsättning för verkliga framsteg på området. Säkert kommer det också att ha återverkningar på utformningen av arbetet under innevarande internationella kvinnoår.

Delvis något överraskande framträdde de socialistiska länderna som de främsta förespråkarna för nationell suveränitet och hänsynstagande till politiska och etniska särdrag. Detta kan uppfattas som positivt då centraliserade, globala och allomfattande grepp liksom en ogenomtänkt massexport av västerländska tänkesätt och metoder ter sig både inhumant och orealistiskt. Trots detta torde man numera kunna påräkna en vidsträckt anslutning till uppfattningen att begreppet "sex education" på ett helt annat sätt talar till den enskildes omedelbara behov, erfarenheter och känslor än det något eufemistiska begreppet "population education" som av fruktan för ordet "sex" föredras i många länder.

Vill man verkligen nå människor så måste man arbeta med företeelser som direkt och känslomässigt angår dem. Den insikten tog sig starka uttryck under konferensen. Ett glädjande exempel på detta var det kraftiga understrykandet av nödvändigheten att i första hand verka för en sänkt spädbarnsdödlighet i länder där denna ännu är hög. Trots att sänkt spädbarnsdödlighet utgör den största enskilda faktorn bakom den s k globala befolkningsexplosionen.

Man vågar kanske hoppas att Bukarestkonferensen och dess "World Plan of Action" kan bli en tankeställare i humanitär riktning både för industriländernas hjälporganisationer och för de inhemska eliter i utvecklingsländerna som stundom tittat sig mera lyhörda för rösterna från London och New York än för de mest trängande behoven hos det egna folket.

~~~~~  
*Å ena sidan var jag den verkliga experten, å andra sidan var jag bara någon med en utopisk — för att inte säga förmäten — ideologi i bagaget.*  
~~~~~

En framtidsvision

När jag för snart tretti år sedan kom att engageras i internationell familjeplanering hade jag anledning att se på min roll ur två varandra motsägande synpunkter. Jag var psykiater, därtill psykoanalytiker och hade därmed på sin höjd en slags psykologisk expertis att erbjuda. I detta sammanhang tedde den sig minst sagt exklusiv. Jag kom från en medlemsorganisation som i själva sitt namn presenterade sig som en organisation för sexualupplysning och inte för familjeplanering. Jag kom dessutom från ett land där befolkningsproblemet, i den mån det över huvud taget existerade i medborgarnas medvetande, hade en klar pronatalistisk tonvikt, där en slags balans mellan antikonceptionell och abortiv praxis var ett bra stycke på väg och där man några år senare som det första landet i världen införde obligatorisk sexualundervisning i folkskolan.

Med denna bakgrund kunde jag å ena sidan betrakta mig som den verkliga experten, å andra sidan som en som kom med en ur internationell synpunkt utopisk för att inte säga förmäten ideologi i bagaget. Jag lutade nog mest åt den senare, en smula pessimistiska ståndpunkten, så mycket mera som jag på den tiden helt delade den naiva tron att vad världen behövde för att lösa befolkningsproblem var blott och bart enkel antikonceptionell instruktion och service.

Under årens lopp har jag emellertid alltmer kommit att luta åt den mer optimistiska uppfattningen att erfarenheter från det gynnade välfärdslandet Sverige inte bara möter ett seriöst intresse utan också stimulerar till påtagliga insatser, även i länder där man kanske minst hade väntat det. Vad som kanske är allra viktigast och vad jag tycker mig ha lärt i kontakten med representanter för vitt skilda kulturer är att människor trots allt har ganska samstämmiga uppfattningar när det gäller vissa grundläggande värderingar, däribland

vad som kan betraktas som fundamentala mänskliga rättigheter. I jämförelse härmed ter sig till och med den heliga vetenskapen i sin snabba och stundom nyckfulla utveckling som en instabil grund att stå på.

Ett överraskande stort antal länder, däribland flera utvecklingsländer, har numera någon form av allmän sexualupplysning, låt vara stundom under någon eufemistisk beteckning, på sitt socialpolitiska program. Det visar på en utveckling som man knappast hoppats på för trettio år sedan.

Det dominerande intrycket när jag nu ser tillbaka är hur förvånansvärt snabbt ett ideologiskt klimat trots allt kan förändras, även internationellt sett. En sådan förändring är den första och nödvändiga förutsättningen för att åtgärder av konkret natur småningom ska komma till stånd.

Låt mig dra en aktuell parallell från vårt eget land. När den statliga utredningen för sexualundervisning för tio år sedan tillsattes skedde detta i vetskap om att den då förmedlade sexualundervisningen i skolorna var otillfredsställande och inte ens motsvarade intentionerna i gällande föreskrifter. Under utredningsarbetets gång har en ganska livlig debatt kring detta stimulerats och upprätthållits. Denna har av allt att döma medfört en så avsevärd förbättring av skolundervisningen, att när betänkandet nu framlagts finner många att det slår in öppna dörrar. Detta må stå som ett exempel på hur framväxande av ett ideologiskt klimat under inflytande av öppen debatt har en genomslagskraft trots oförändrade lagar och föreskrifter.

Vad som hittills framstått som rätten till antikonceptionell instruktion i befolkningskontrollerande syfte kan därför snart bli en rätt till sexualupplysning, som svar på en vädjan från folkdjupen om förbättrade allmänna livsvillkor och högre livskvalitet. Erfarenheten visar att en sådan utveckling också medför demografiska förändringar i form av sänkta födelsetal. Det bästa sättet att tillgodose alla önskemål kan alltså vara att börja från den humanitära sidan. Därmed skulle vi vara tillbaka vid pionjärernas ideologi i början av seklet. Detta får inte ses som en cirkel, utan som en spiral med riktning uppåt.